

પછાતપણાનો માપદંડ – ડૉ. આઈ. પી. દેસાઈ

ડૉ. વિદ્યુત જોષી (ભૂતપૂર્વ ભાવનગર યુનિવર્સિટીનાં કુલપતિ, અગ્રગણ્ય સમાજશાસ્ત્રી અને સમાજચિંતક) એ લખેલ પુસ્તક આઈ.પી.દેસાઈ, ભારતીય સમાજશાસ્ત્ર અને વ્યાખ્યાનમાળાના પ્રવચનના આધારે પછાતપણા અંગેના વિચારો રજૂ કરવા પ્રયત્ન કરેલ છે. ડૉ.આઈ.પી.દેસાઈએ સામાજિક અને શૈક્ષણિક પછાતપણું નક્કી કરવા માટે ગુજરાત સરકારે નિમેલ રાણે પંચના સભ્ય હતા. તેઓ એમ.એસ. યુનિવર્સિટી વડોદરામાં સમાજશાસ્ત્ર વિભાગમાં પ્રોફેસર તરીકે સેવા આપી અને સ્વૈચ્છિક નિવૃત્તિ બાદ સુરતમાં સેન્ટર ફોર રીજિનલ ડેવલોપમેન્ટ સ્ટડિઝ (સંશોધન સંસ્થા)ની સ્થાપના કરી જે હાલ આ સંશોધન સંસ્થા સેન્ટર ફોર સોશિયલ સ્ટડિઝના નામે આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ પામી છે. આવા વિદ્વાન પ્રોફેસર અને સમાજચિંતકે પછાતપણા અંગેના વિચારો ઈ.સ.1982માં રજૂ કરેલ છે.

ભારતીય બંધારણ એવા આદર્શ સમાજની રચના કરવા માંગે છે કે સમાજમાં પછાતપણાનો પ્રશ્ન ન હોય અને બધા જ વિકાસની હરણફાળમાં સહભાગી હશે. બધાને વિકાસની તકો સરખા પ્રમાણમાં મળશે. તેથી લોકો પોતાની ક્ષમતા, આવડત હોશિયારી કે કુશળતા મુજબ ઓછા કે વધતા પ્રમાણને આધારે સમાજના વિકાસમાં ફાળો આપશે. આથી જન્મના દરજ્જા આધારિત એટલે કે જ્ઞાતિ-ધર્મ-સંપ્રદાય વગેરેના આધારે રચાયેલો બધું સમાજ ધીમે ધીમે લુપ્ત થતો જશે અને તેની જગ્યાએ પ્રાપ્ત દરજ્જા આધારિત એટલે કે જ્ઞાન-કુશળતા-આવડત વગેરેના આધારે મુક્ત કે ખુલ્લો સમાજ ઉદ્ભવશે. જો આપણે માત્રા જ્ઞાતિને જ પછાતપણાના આધાર તરીકે લઈ તેને આધારે જ જો અનામતની જોગવાઈ કરીએ તો જે જ્ઞાતિ દરજ્જા આધારિત અસમાનતા બંધારણ દ્વારા તોડવી છે તે વધુ મજબૂત થાય છે. જ્ઞાતિપ્રથાને પછાતપણાનો માપદંડ ગણીશું તો જ્ઞાતિ તુટવાને બદલે વધારે મજબૂત થશે. આવું કરવાથી જ્ઞાતિ પ્રથાને ક્યારેય તોડી શકાશે નહિ, ઉલટાનું જ્ઞાતિ પોતે જ એક સ્થાપિત હિત બની જશે. એટલું જ નહિ જ્ઞાતિઓ વચ્ચે વિકાસની હરિફાઈને બદલે પોતાને “પછાત” ગણવાની હરિફાઈ જામશે તેમજ વિવિધ રાજકીય દબાણો સહિતના અનેક દબાણો ઉભા થશે. રાણે પંચના સભ્ય તરીકે તેઓએ આ વાત બિલકુલ સ્પષ્ટપણે જણાવી હતી. એટલું જ નહિ પણ પછાતજ્ઞાતિનો જે કુટુંબોને પછાતપણાનો લાભ મળ્યો છે. તેઓ પછાત રહ્યા નથી તેવા કુટુંબોનું બિન-અનામતીકરણ કરવું જોઈએ તેવું સૂચન પણ તેમણે કર્યું હતું પરંતુ કમનસીબે સરકારે આ સૂચનને સ્વીકાર્યું નહિ. પછાતપણાના માપદંડ અંગેના પોતાના વિચારો ડૉ.આઈ.પી.દેસાઈએ ઈકોનોમીક અને પોલિટીક વીકલીમાં લેખ રૂપે પ્રકાશિત પણ કર્યા હતા. તેમણે કેવળ જ્ઞાતિને જ નહિ પણ જ્ઞાતિ સાથે સાથે અન્ય માપદંડોને ધ્યાનમાં લેવા

જરૂરી છે તેઓએ વધુમાં કહ્યું કે ખરેખર સામાજિક પછાતપણાની વાત કરવી હોય તો ખેતમજૂરોની, પછાત વ્યવસાયો કરવાવાળાની વાતો કરો, જેમને વિકાસની જીવન તકો ઓછી મળે છે, વિકાસથી વંચિત રહી ગયા છે તેવા વંચિતો-પછાતોના કુટુંબોની વાત કરો. માત્ર જ્ઞાતિને ધ્યાનમાં ન રાખો કારણ કે જ્ઞાતિનું સ્વરૂપ સતત બદલાતું રહે છે. જે તે જ્ઞાતિનું જ્ઞાતિના કોટીક્રમમાં સ્થાન બદલાતું રહે છે. ભારતના ભાવિ વિકાસ માટે બંધારણના ત્રીજા અને ચોથા પરિશિષ્ટમાં જે વિચારો રજૂ થયા છે તથા મૂળભૂત અધિકારો અને નીતિ વિષયક સિદ્ધાંતોમાં જે ભાવના વ્યક્ત થઈ છે તેને લક્ષમાં રાખીને આપણે જ્ઞાતિ સિવાયના બીજા વિકલ્પનો વિચાર કરવો જોઈએ કે નહિ?

બંધારણમાં વ્યક્ત થયેલા બધા જ વિચારો અને સિદ્ધાંતોમાં ભારતના ભાવિ સમાજની દિશા જ્ઞાતિવિહિન સમાજરચના તરફની છે. (દા.ત. હિન્દુ મેરેજ એક્ટ દ્વારા આંતરજ્ઞાતિય-આંતરધર્મીયલગ્નને માન્યતા) પરંતુ આપણી કમનસીબી એ રહી છે કે આપણે પછાતપણાના માપદંડમાં જ્ઞાતિપ્રથાની ભૂતકાળની સ્થિતિને વધુ ધ્યાનમાં રાખી છે. ભાવિ સ્થિતિને પણ ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ હતી. પછાતવર્ગમાં માત્ર જ્ઞાતિને એક સમાન એકમ ગણવાનું ચાલુ રાખીશું તો આપણા માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોમાં જે નવા ઉદય પામતા સમાજની વાત કરી છે. જે ભાવનાથી બંધારણ ઘડાયું છે એ સમાનતાની સભાનતાને નકારવા સમાન ગણાશે. એનો અર્થ એ પણ થશે કે રાજ્યના પગલાથી જ્ઞાતિઓ માન્યતા પ્રાપ્ત કરશે. જ્ઞાતિપ્રથા જીવંત રહેશે જે આખરે બંધારણના આદર્શ સાથે આ બાબત બંધબેસતી નથી. તેઓ વધુમાં કહે છે કે સામાજિક-શૈક્ષણિક પછાતપણું નક્કી કરવા જ્ઞાતિને આપણે રુખસદ આપવાની વાત કરીએ તો એનો વિકલ્પ આપવો જોઈએ અથવા આપણે પછાતપણા માટે જ્ઞાતિ ઉપરાંત કે જ્ઞાતિનો વૈકલ્પિક માપદંડ ઉપજાવવો પડે આ વિકલ્પ નવા ઉપસી રહેલા સમાજને અનુકૂળ હોવો જોઈએ. આમા માપદંડ બિનસાંપ્રદાયિક હોવા જોઈએ, આપણે કેવો સમાજ બનાવવા માંગીએ છીએ તેને અનુરૂપ હોવા જોઈએ, નાગરિક હક્કોને ધ્યાનમાં રાખે તેવા હોવો જોઈએ, શહેર અને ગામડાનો તફાવત એક મહત્ત્વનો માપદંડ બને, મજૂર-માલિકના સંબંધોને આધારે માપદંડ બને. ગ્રામીણ વ્યવસાયો અને આધુનિક શહેરી વ્યવસાયોનો માપદંડ બને. જેમની આર્થિક-શૈક્ષણિક રીતે વિકાસના સંદર્ભમાં ભવિષ્યની જીવનતકો ધુંધળી હોય તેવા બધા જૂથો કે કુટુંબો સામાજિક રીતે પછાત ગણવા જોઈએ. આમ તેઓ કહેતા હતા કે જ્ઞાતિને ધ્યાનમાં ન રાખો પણ જીવનના વિકાસ માટેની તકો ઓછી મળી છે અથવા જેમને મળી નથી. તેને ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ. આમ આવી વિવિધ બાબતોને અનુસરીને સામાજિક પછાતપણાના નવામાપદંડ ઘડવા જોઈએ.

આમ, ડૉ.આઈ.પી.દેસાઈ આ વિચારો રજૂ કર્યાને આજે લગભગ તેત્રીસ (૩૩) વર્ષ થયા તેમના આ વિચારોને આધારે સ્પષ્ટ થાય છે કે પછાતપણા અંગે નવેસરથી વિચારણા કરવી જોઈએ કારણ કે વર્તમાન સમયમાં આજે ઉચ્ચ જ્ઞાતિમાં એવા કેટલાયે કુટુંબો છે કે જે આર્થિક-સામાજિક રીતે પછાત છે પણ તેઓ જ્ઞાતિ આધારિત આર્થિક-સામાજિક પછાતપણાની વ્યાખ્યામાં આવતા નથી. તેથી એવા કુટુંબોનો વિકાસ રુંધાય છે તો બીજી બાજુ આર્થિક-સામાજિક અને પછાતપણાની વ્યાખ્યામાં આવતા જ્ઞાતિના કુટુંબો એવા પણ છે કે જેને આર્થિક-સામાજિક રીતે પછાત (જ્ઞાતિના

માપદંડ બાદ કરતા) કોઈપણ દૃષ્ટિકોણથી ગણાવી શકાય તેમ નથી. આ પરિસ્થિતિનો રાજ્ય દ્વારા બિલકુલ વિચાર કરવામાં આવ્યો નથી તે વિચાર થવી જોઈએ. એટલે જે વર્તમાન સમયમાં દરેક જ્ઞાતિ, પોતાને પછાત ગણવાની હરિફાઈમાં ઉતરી છે. આ નીતિ નિયમો વગરની હરિફાઈ ભારત અને ગુજરાતને કઈ દિશા તરફ દોરી જશે ?

અહીં પ્રશ્ન એ પણ થાય છે કે 1982માં રાણે પંચના સૂચનો તત્કાલિન સરકારે સ્વીકાર્યા નથી તેની પાછળના કયા કારણો પરિબળોએ ભાગ ભજવ્યો છે તે બાબત પણ તપાસ (સંશોધન)નો પ્રશ્ન છે. આજે રાજકિય સત્તા મેળવવા, ચૂંટણીમાં વિજય થવા માટે જ્ઞાતિ પ્રથાનો ભરપુર ઉપયોગ થતો જોવા મળે છે. વર્તમાન સમયમાં જજમાની પ્રથા રહી નથી. જ્ઞાતિઓના પરંપરાગત વ્યવસાયો બદલાયા છે. વ્યવસાયો પણ વસ્તુવિનિમયની જગ્યાએ નાણા વિનિમયમાં સંપૂર્ણપણે પરિવર્તિત થયા છે. આથી ડૉ.આઈ.પી.દેસાઈએ આપેલ પછાતપણના માપદંડ ઉપરાંત આવક, વ્યવસાયની આવક, નોકરીઓનો દરજ્જો અને આવક, ભૌતિક સુખ-સુવિધાના સાધનોનો વપરાશ, મકાનની કિંમત વગેરે બાબતોને પણ ધ્યાનમાં લઈ શકાય. ટૂંકમાં પછાતપણના માપદંડમાં જ્ઞાતિને જે એક એકમ તરીકે સ્વીકારેલું તેની જગ્યાએ પછાતપણના માપદંડ તરીકે કુટુંબને એક એકમ તરીકે સ્વીકારવું જોઈએ. આમ કરવાથી જ્ઞાતિની પક્કડ ઢીલી થશે. અને દર પાંચ વર્ષે પછાતપણનો લાભ લેતા કુટુંબોનું મૂલ્યાંકન થવું જોઈએ અને માપદંડના આધારે જે કુટુંબ પછાતપણમાંથી બહાર આવી ગયા હોય તેવા કુટુંબને આવા લાભથી વંચિત પણ કરી શકાય. તેવી નીતિઓ ઘડવી જોઈએ. તો જ સમાજ સાચી દિશામાં વિકાસ સાધી શકશે અને જરૂરિયાત મંદ કુટુંબોને લાભ મળશે.

સંદર્ભ

- 1) જોષી, વિદ્યુત : આઈ.પી.દેસાઈ, યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ-6, 2003
- 2) જોષી વિદ્યુત : ભારતીય સમાજશાસ્ત્ર, કુલસચિવ, ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ-03
- 3) ભટ્ટી, રમણીક : ભારતના ત્રણ સમર્થ સમાજશાસ્ત્રીઓનો અંતરંગ પરિચય, અન્વેષણ પ્રતિષ્ઠાન, ભાવનગર, 2006, વિતરક- પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ-1

*****

ડૉ. ગિરધરલાલ ઠા. પટેલ

એસોસિએટ પ્રોફેસર

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ.